

się one drukiem, jeszcze przed drugą wojną światową pracę tę wydał o. Tyszkiewicz w odbitce litograficznej dla użytku studentów Gregorianum. Autor, jezuita polskiego pochodzenia, obecnie profesor w Papieskim Instytucie Orientalnym w Rzymie, znany jest na Zachodzie z wielu swych prac publikowanych w języku francuskim, niemieckim i rosyjskim, które świadczą o jego dużym znawstwie teologii prawosławnej.

Zaintersowania o. Tyszkiewicza skupiają się przede wszystkim wokół zagadnień eklezjologii, duchowości i ascezy oraz teologii moralnej. W zakresie nauki o Kościele próbuje stworzyć eklezjologię unionistyczną. Stosunkowo dobrze znanych katolikom na Zachodzie spraw ascezy i duchowości, a także zagadnienia świętych rosyjskich dotknął w kilku artykułach i książkach.

Natomiast specjalną wartość przedstawiają studia o. Tyszkiewicza nad systemami teologiczno-moralnymi autorów prawosławnych. Wynika to stąd, iż zasadniczym przedmiotem kontrowersji pomiędzy katolicyzmem i Wschodem chrześcijańskim, w skład którego wchodzi prawosławie, są różnice w zapatrywaniach eklezjologicznych oraz w niektórych kwestiach dogmatycznych. Ta dziedzina posiada wiele opracowań, a ponadto wciąż na nowo jest uzupełniana licznymi monografiami i większymi syntezami.

Tymczasem pomimo znacznej zbieżności poglądów katolickich i prawosławnych moralistów w tej dyscyplinie istnieją również różnice oraz nieporozumienia, chociaż w skutkach nie sięgające tak głęboko, jak spór o prymat papieża czy spór o pochodzenie Ducha Św. Katolicy zbyt mało włożyli wysiłku, aby zapoznać się z prawosławną etyką teologiczną. O ile wiadomo z poszukiwań, w ostatnim półwieczu na jej temat ukazało się tylko kilka artykułów i monografii porównawczo-krytycznych². Stąd zaintereso-

S. Tyszkiewicz, *Moralistes de Russie*, Rome, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1951, ss. 202.

Publikacja, która ma być omówiona, jest książkowym wydaniem trzech artykułów umieszczonych w „*Orientalia Christiana Periodica*”¹. Zanim ukazały

¹ „*Orientalia Christiana Periodica*”, XV (1949) 341—367; XVI (1950) 75—136, 377—439; XVII (1951) 146—191.

² A. Gracieux, *L'élément moral dans la théologie de Khomiakov*, „*Bessarione*”, XIV (1909) 359—366; A. Bukowski, *Die Genugtuung für die Sünde nach der Auffassung der russischen Orthodoxie*, Paderborn 1911; W. Służałek ks., *Nauka cerkwi rosyjskiej o sakramencie pokuty*, Warszawa 1912; Th. Becquet, *La pratique de la Confession chez les Slaves*, „*Irenikon*”, I (1926) 343—349; I. Świrski,

sowanie o. Tyszkiewicza prawosławną teologią moralną, które znalazło wyraz w dwóch pracach drukowanych, ma poważne znaczenie. Pierwszą jest artykuł, ogłoszony w „*Stimmen der Zeit*”, zajmujący się podstawami doktryny moralnej prawosławia³. Druga, pt. *Moralistes de Russie*, stanowi swojego rodzaju przegląd historyczny piśmiennictwa prawosławnego dotyczącego omawianej dziedziny teologii rosyjskiej. Obydwie wypełniają poważną lukę w katolickiej teologii porównawczej.

Autor we wstępie *Moralistes de Russie* podaje kilka uwag o przedmiocie swoich studiów. Moralność rosyjską nazywa maksymalistyczną, przybierającą postać monastycznej doskonałości duchowej przystosowanej do potrzeb ludzi świeckich. Twierdzi, że znajdują się w niej momenty nie tylko zdolne zadowolić ciekawość badacza, ale również mogące posłużyć jako budująca lektura dla chrześcijanina. Odnośnie do metody zastosowanej w pracy pisze, że nie idzie za upodobaniami tych, którzy są przyzwyczajeni do systematycznego wykładu doktryny. „Pewnie, że byłoby dla nas łatwiej przedstawić czytelnikowi uporządkowany zespół doktryn, badając jedną po drugiej kwestie moralne podjęte przez poszczególnych moralistów rosyjskich. Jednak ryzykowalibyśmy deformację ich postawy duchowej dając system [...] Dlatego będziemy starać się uwypuklić cechy charakterystyczne różnych prądów w moralnej myśli rosyjskiej. Zbadamy ogólne nauczanie i poszczególne doktryny głównych moralistów rosyjskich grupując ich podług różnych prądów ideologicznych”⁴.

Bogaty materiał obejmujący dane od wieku XII aż do Rewolucji Październikowej o. Tyszkiewicz grupuje w ośmiu rozdziałach.

Główne różnice między systemem moralnym katolickim a prawosławnym, [W:] *Pamiętnik II Konferencji Kapłańskiej w sprawie unii kościelnej w Pińsku*, Pińsk 1932, s. 47—66; *Sakrament pokuty w rosyjskim kościele prawosławnym*, [W:] *Pamiętnik III Konferencji...*, Pińsk 1933, s. 31—43; R. Dąbrowski ks., *Katolicka nauka moralności w przedstawieniu prawosławnych teologów rosyjskich*, Warszawa 1935.

³ *Die Grundlagen der russischen Moral*, „*Stimmen der Zeit*”, XCV (1918) 343—355.

⁴ Por. *Moralistes de Russie*, s. 4.

Korzystając z dzieł przedstawiających historię cerkwi rosyjskiej i z publikacji niektórych zabytków piśmiennictwa ruskiego dawnych wieków, dokonanej przez prof. S. Smirnowa, autor w pierwszym rozdziale swojej pracy referuje treść dokumentów dotyczących pelearuskiej dyscypliny pokutnej. Cechą wspólną tych przekazów jest pomieszczenie wprost starotestamentowego legalizmu, wielkiej surowości oraz prymitywizmu z żywą pobożnością i wartościowymi prądami ascetycznymi wpływającymi ze źródeł wschodnich. Zdrowy nurt duchowości szeroko promieniującej na wiernych poszukujących najlepszego sposobu urzeczywistnienia wzorowego życia chrześcijańskiego reprezentują ówcześni święci prawosławni: Sergiusz z Radoneża († 1392), Nil Sorski († 1508) i Joanna Łazariewska († 1604).

W drugim rozdziale przedstawia o. Tyszkiewicz przyczyny i skutki kontaktu teologii prawosławnej ze scholastyką. Główną okazją spotkania dwóch sposobów ujmowania myśli religijnej stała się unia kościelna zawarta w Brześciu w roku 1596. Opozycja skierowana przeciw zjednoczeniu uznała za stosowne wykorzystać broń przeciwnika i podnieść poziom intelektualny swoich członków. Przyjęto metodę scholastyczną i część nauczania teologii katolickiej. To wpłynęło na przyćmienie pierwiastka wschodniego w teologii rosyjskiej. Najważniejszymi przedstawicielami omawianego nurtu są: metropolita Piotr Mogiła († 1643), Innocenty Giesel († 1683) i Dymitr metropolita z Rostowa († 1709).

Trzeci rozdział poświęca o. Tyszkiewicz biskupowi Woroneża, prawosławnemu świętemu Tichonowi Zadonskiemu († 1783), który zajmuje wyjątkową pozycję w rosyjskim piśmiennictwie teologicznym. Prawosławni nazywają go ojcem rosyjskiej teologii. W poglądach etycznych Tichon jest maksymalistą.

W czwartym rozdziale autor zapoznaje czytelnika ze wzrostem wpływów protestanckich na teologię prawosławną, które obok katolickich, przyjmowanych głównie przez szkołę kijowską, od początku wieku XVI zaczęły przenikać na Ukrainę i Ruś Moskiewską, ortodoksi bowiem szukali sprzymierzeńców w walce z Rzymem. Intensywność kontaktów pomiędzy prawosławnymi i protestantami przybrała

na sile w wieku XVIII od czasów metropolity Teofana Prokopowicza († 1736), słynnego współpracownika cara Piotra Wielkiego. Infiltracja protestantyzmu spowodowała pewne odchylenia doktrynalne w teologii rosyjskiej. Na kilku ostatnich stronicach tego rozdziału o. Tyszkiewicz przedstawia punkty programu reform szkolnych z lat 1867 i 1884. Pierwsza reforma wyrażała szczytowy wpływ idei protestanckich w teologii moralnej. Druga wprowadziła więcej elementów specyficznie rosyjskich.

Tendencja patrystyczna, która pojawiła się na początku lat trzydziestych wieku XIX w teologii prawosławnej omówiona jest w rozdziale piątym. Autor nazywa ją „powrotem do Ojców”. W teologii moralnej ten kierunek powstał dzięki Platonowi Fiwiejskiemu, Pawłowi Solarskiemu i przede wszystkim Teofanowi Затворниковi (Jerzemu Goworowi).

Zakres wpływu reform szkolnych na treść podręczników analizuje o. Tyszkiewicz w rozdziale szóstym. Zwraca uwagę szczególnie na publikacje J. Janyszewa i M. Olesnickiego.

Osobny rozdział poświęca charakterystyce osoby i twórczości teologiczno-moralnej protoprezbitera Eugeniusza Popowa, ponieważ stwierdza, że trudno go zaliczyć do któregośkolwiek z omawianych kierunków. Na wyróżnienie zasłużył on z tego powodu, iż czerpiąc wiadomości z rozległej swojej praktyki penitencjarnej i z Pisma św. napisał wyjątkowo obszerne dzieło. Przedstawia ono obraz takiej moralności, jaką znano i praktykowano w wierzących środowiskach rosyjskich jego czasów. Zresztą oceny moralne przekazane przez Popowa są do dziś rozpowszechniane wśród prawosławnych.

O. Tyszkiewicz nieco upraszcza sprawę podziału na kierunki ideologiczne (katolicyzujący, patrystyczny, protestanckizujący) w ostatnim rozdziale zatytułowanym ogólnikowo „W przededniu Rewolucji”. Zestawia bowiem w nim wybitniejszych moralistów rosyjskich różnych orientacji piszących na początku XX w. Zwraca uwagę na ich bardziej nowoczesny stosunek do problematyki społecznej, ale przy tym pomija dwie prace moralisty z Kijowa, Ekzemplarskiego, wnoszące wkład do prawosławnej etyki społecznej⁵.

Wnioski końcowe sam autor nazywa czysto osobistymi i hipotetycznymi uwagami oceniającymi. Wskazuje tu na braki w naukowym opracowaniu prawosławnej teologii moralnej, na uleganie najpierw wpływom scholastyki, następnie protestantów, wreszcie na powrót do źródeł patrystycznych. Akcentuje wartości, które wnosi ona do skarbcza duchowości chrześcijańskiej.

Po przeczytaniu studium o. Tyszkiewicza, którego celem jest poinformowanie czytelnika o prawosławnej teologii moralnej, jawią się pewne spostrzeżenia ogólniejszej natury. Autor przyjął interesującą metodę. Materiał porządkuje według zasad chronologicznego następstwa i rzeczowego powiązania. Na wstępie do każdego rozdziału, z wyjątkiem pierwszego, krótko ukazuje wspólne dane właściwe dla twórczości wszystkich pisarzy, których ma zamiar w nim omówić. Z kolei przechodzi do przedstawienia samych pisarzy. Zaczyna od uwag biograficznych i ogólnego opisu dzieł moralisty znajdującego się aktualnie w polu zainteresowania. Następnie streszcza fragmenty jego pism, wybierając motywy świadczące o oryginalności myśli autora, względnie o jego zależności, w takim czy innym stopniu, od doktryny katolickiej, protestanckiej, tradycji rosyjskiej, tradycji wschodniej, poglądów Ojców Kościoła, a nawet zależności od kilku wspomnianych elementów konstytutywnych. Wykazanie tych powiązań jest jednym z celów pracy o. Tyszkiewicza. Przy czym w niewielkim tylko stopniu wprowadza własną ocenę, starając się pokazać dzieło nie zniekształcone.

Bezsporną zaletą przyjętej przez autora metody jest stworzenie czytelnikowi możliwości zetknięcia się bezpośrednio z tym, co jest swoiste w prawosławnej myśli moralnej. Jednak nasuwają się tutaj pewne trudności. Już samo streszczenie niektórych tylko, bardziej ciekawych partii dzieła, choćby poparte licznymi cytatami, zacierają jego ogólny obraz. Fakt ten osłabia więc pierwotne zamierzenie wyrażające się w pragnieniu zapoznania czytelnika z oryginalnością rosyjskich moralistów. Co więcej, zestawienie obok siebie szeregu dzieł wpraw-

stwiennosti i miłostynie, Kijew 1910; *Jewangielije i obszczestwiennaja żizń*, Kijew 1913.

⁵ *Uczenie driebeniej Cerkwi o sob-*

dzie zakreśla ogólne kontury prawosławnej myśli etycznej, wskazuje na drogi jej rozwoju, ale zamazuje szczególne rysy tej twórczości teologicznej. Powoduje to, że trudno wyrobić sobie sąd, co ostatecznie jest kośćcem w nauce prawosławnej teologii moralnej. Powtarzanie podobnych treści należy czytać. Usterki tych uniknąłby autor dodając rozdział syntetyczny, w którym należałoby dokonać przeglądu sformułowań podstawowych zasad teologiczno-moralnych i szczegółowych wyjaśnień dotyczących przykazań Bożych oraz błogosławieństw ewangelicznych.

Wydaje się również, że w studium noszącym tytuł *Moralistes de Russie* uwagi o samych pisarzach i ich dziełach są za skąpe, zwłaszcza o tych, którzy nie zostali uwzględnieni w opracowaniach historycznych A. Bronzowa i S. Archangielskiego, cytowanych przez o. Tyszkiewicza. Także w kilku przypadkach, mianowicie odnośnie do Innocentego z Chersonu, J. Kotczewa, M. Oleśnickiego i N. Stielleckiego autor wydał swój sąd, a nie omówił wszystkich dzieł wspomnianych moralistów.

O. Marian Kruszyłowicz OFM Conv.